

loca deserebantur a cultoribus, ut tanquam vacua sine ullius offensione possent humanis saltem usibus vindicari? Nam quæ tunc velut ad sedandam pestilentiam diligenter repetita atque reparata, nisi postea eodem modo neglecta atque usurpata latitarent, non utique magnæ peritiæ Varionis tribueretur, quod scribens de ædibus sacris tam multa ignorata commemorat. Sed tunc interim elegans non pestilentiae depulsio, sed deorum excusatio procurata est.

CAPUT XVIII.

Quantæ clades Romanos sub bellis punicis triverint, frustra deorum præsiidiis expetitis.

I. JAMVERO punicis bellis, cum inter utrumque imperium victoria diu anceps atque incerta penderet, populique duo prævalidi impetus in alterutrum fortissimos et opulentissimos agerent, quot minutiora regna contrita sunt? quæ urbes amplæ nobilesque deletæ, quot afflictæ, quot perditæ civitates? quam longe lateque tot regiones terræque vastatæ sunt? Quoties victi hinc atque inde victores? quid hominum consumptum est, vel pugnantium militum, vel ab armis vacantium populorum? Quanta vis navium marinis etiam præliis oppressa, et diversarum tempestatum varietate submersa est? Si enarrare vel commemorare conemur, nihil aliud quam scriptores etiam nos erimus historiæ. Tunc magno metu perturbata romana civitas ad remedia vana et ridenda currebat. Instaurati sunt ex auctoritate librorum Sibyllinorum ludi sæculares, quorum celebritas inter centum annos fuerat

instituta, felicioribusque temporibus memoria negligente perierat. Renovarunt etiam pontifices ludos sacros inferis, et ipsos abolitos annis retrorsum melioribus. Nimirum enim quando renovati sunt, tanta copia morientium ditatos inferos etiam ludere delectabat: cum profecto miseri homines ipsa rabida bella et cruentas animositates funereasque hinc atque inde victorias, magnos agerent ludos dæmonum et opimas epulas inferorum. Nihil sane miserabilius primo bello punico accidit, quam quod ita Romani victi sunt, ut etiam Regulus ille caperetur, cuius in primo et in altero libro mentionem fecimus, vir plane magnus et victor antea domitorque Pœnorum: qui etiam ipsum primum bellum punicum confecisset, nisi aviditate nimia iaudis et gloriæ duriores conditiones, quam ferre possent, fessis Carthaginensibus imperasset. Illius viri et captivitas inopinatissima, et servitus indignissima, et juratio fidelissima, et mors crudelissima si deos illos non cogit erubescere, verum est quod ærel sunt, et non habent sanguinem.

II. Nec mala illo tempore gravissima intra moenia defuerunt. Nam, exundante nimis ultra morem fluvio Tiberino, pene omnia urbis plana subversa sunt: aliis impetu quasi torrentis impulsis, aliis velut stagno diuturno madefactis atque sublapsis². Istam deinde pestem ignis perniciosior subsecutus est³, qui correptis circa Forum quibusque celsioribus, etiam templo Vestæ suo familiarissimo non pepercit, ubi ei veluti vitam perpetuam diligentissima substitutione lignorum, non tam honoratæ quam damnatæ virgines donare consueverant. Tunc vero illic ignis non tantum vivebat, sed etiam sæviebat. Cujus impetu exterritæ virgines, sacra illa fatalia, quæ jam tres,

¹ Vide supra, lib. I, c. 15 et 24; et lib. II, c. 23. — ² Oros. lib. IV, c. 11. — ³ Id. lib. XIX; et Ovid, lib. XVI. Fast.

in quibus fuerant, presserant civitates, cum ab illo incendio liberare non possent, ¹ Metellus pontifex suæ quodam modo salutis oblitus, irruens ea semiustulatus abripuit. Neque enim vel ipsum ignis agnovit: aut vero erat ibi numen quod non etiam, si fuisset, fugisset. Homo igitur potius sacris Vestæ, quam illa homini prodesse potuerunt. Si autem a se ipsis ignem repellebant, civitatem, cujus tueri salutem putabantur, quid contra illas aquas flammasque poterant adjuvare? sicut etiam res ipsa nihil ea prorsus potuisse patefecit. Hæc istis nequaquam objicerentur a nobis, si illa sacra dicerent, non tuendis his bonis temporalibus instituta, sed significantis æternis, et ideo, cum ea quod corporalia visibiliaque essent, perire contingeret, nihil his rebus minui, propter quas fuerant instituta, et posse ad eosdem usus denuo reparari. Nunc vero cæcitate mirabili, eis sacris, quæ perire possint, fieri potuisse existimant, ut salus terrena et temporalis felicitas civitatis perire non posset. Proinde cum illis etiam manentibus sacris, vel salutis contritio, vel infelicitas irruisse monstratur, mutare sententiam, quam defendere nequeunt, erubescunt.

CAPUT XIX.

De afflictione belli punici secundi, qua vires partis utriusque consumptæ sunt.

SECUNDO autem bello punico nimis longum est commemorare clades duorum populorum, tam longe secum lateque pugnantium; ita ut his quoque ² fatentibus qui non

¹ Livius, lib. xix. — ² Id. initio, lib. xxi; et Silius Ital. lib. i.

tam narrare bella romana, quam romanum imperium laudare instituerunt, similior victo fuerit ille, qui vicit. Annibale quippe ab Hispania surgente, et Pyrenæis montibus superatis, Gallia transcurta, Alpibusque disruptis, tam longo circuitu auctis viribus, cuncta vastando aut subigendo, torrentis modo Italiæ faucibus irruente, quam cruenta bella gesta sunt, quam multa prælia? Quoties Romani superati? Quam multa ad hostem oppida defecerunt, quam multa capta et oppressa? Quam diræ pugnae, et toties Annibali romana clade gloriosæ? De cannensi autem mirabiliter horrendo malo quid dicam, ubi Annibal, cum esset crudelissimus, tamen tanta inimicorum atrocissimorum cæde satiat, parcijussisse perhibetur? Unde tres ¹ modios annulorum aureorum Carthaginem misit: quo intelligerent tantam in illo prælio dignitatem cecidisse romanam, ut facilius eam caperet mensura quam numerus; atque hinc strages turbæ cæteræ, tanto utique numerosioris, quanto infimioris, quæ sine annulis jacebat, conjicienda potius quam nuntianda putaretur. Denique tanta militum inopia secuta est, ut Romani reos facinorum proposita impunitate colligerent, servitia libertate donarent, atque ex illis pudendus non tam suppleretur quam institueretur exercitus. Servis itaque, imo ne faciamus injuriam, jam libertis, pro romana republica pugnaturis, arma defuerunt. Detracta sunt templis, tanquam Romani diis suis dicerent: « Ponite quæ tandiu inaniter habuistis, ne forte aliquid utile inde facere possint nostra mancipia, unde vos nostra numina nihil facere potuistis. Tunc etiam stipendiis sufficiens cum defecisset ærarium, non usus publicos opes venere privatae, adeo unoquoque id quod habuit conferente, ut præter singulos annulos aureos singulasque bullas miseraabilia dignitatis

¹ Livius, lib. xxiii.
cix.

insignia, nihil sibi auri senatus ipse, quanto magis cæteri ordines tribusque relinquerent. Quis ferret istos, si nostris temporibus ad hanc inopiam cogentur, cum eos modo vix feramus, quando pro superflua voluptate plura donantur histrionibus, quam tunc legionibus pro extrema salute collata sunt?

CAPUT XX.

De exitio Saguntinorum, quibus propter Romanorum amicitiam pereuntibus dii romani auxilium non tulerunt.

SED in his omnibus belli punici secundi malis, nihil miserabilius ac miserabili querela dignius, quam exitium Saguntinorum fuit. Hæc quippe Hispaniæ civitas amicissima populi romani dum eidem populo fidem servat, eversa est. Hinc enim Annibal, fracto fœdere Romanorum, causas quæsivit, quibus eos irritaret ad bellum. Saguntum ergo ferociter obsidebat: quod ubi Romæ auditum est, missi legati ad Annibalem, ut ab ejus obsidione discederet. Contempti Carthaginem pergunt, querimoniamque deponunt fœderis rupti; infectoque negotio Romam, redeunt. Dum hæ moræ aguntur, misera illa civitas opulentissima, suæ reipublicæ romanæque charissima, octavo vel nono a Pœnis mense deleta est. Cujus interitum legere, quanto magis scribere, horroris est. Breviter tamen eum commemorabo; ad rem quippe, quæ agitur, multum pertinet. Primo fame contabuit; nam etiam suorum cadaveribus a nonnullis pasta perhibetur. Deinde omnium fessa rerum, ne saltem captiva in manus Annibalis perveniret, ingen-

tem rogam publice struxit, in quem ardentem ferro etiam trucidatos omnes se suosque miserunt. Hic aliquid agerent dii helluones atque nebulones, sacrificiorum adipibus inhiantes, et fallacium divinationum caligine decipientes: hic aliquid agerent, civitati populi romani amicissimæ subvenirent, fidei conservatione pereuntem perire non sinerent. Ipsi utique mediæ præfuerunt, cum romanæ reipublicæ interjecto fœdere copulata est. Custodiens itaque fideliter quod ipsis præsidibus placito junxerat, fide vinxerat, juratione constrinxerat, a perfido obsessa, oppressa, consumpta est. Si ipsi dii tempestate atque fulminibus Annibalem postea romanis proximum mœnibus terruerunt, longeque miserunt¹; tunc primum tale aliquid facerent. Audeo quippe dicere, honestius illos pro amicis Romanorum, ideo periclitantibus ne Romanis frangerent fidem, et nullam opem tunc habentibus, quam pro ipsis Romanis, qui pro se pugnabant, atque adversus Annibalem opulenti erant, potuisse tempestate sævire. Si ergo tutores essent romanæ felicitatis et gloriæ, tam grave ab ea crimen saguntinæ calamitatis averterent: nunc vero quam stulte creditur diis illis defensoribus Romam victore Annibale non perisse, qui saguntinæ urbi non potuerunt, ne pro ejus periret amicitia, subvenire? Si Saguntinorum christianus populus esset, et hujusmodi aliquid pro fide evangelica pateretur, quanquam se ipse nec ferro, nec ignibus corrupisset; sed tamen si pro fide evangelica excidium pateretur, ea spe pateretur qua in Christum crediderat, non mercede brevissimi temporis, sed æternitatis interminæ. Pro istis autem diis, qui propterea coli perhibentur, qui propterea colendi requiruntur, ut harum labentium atque transeuntium rerum felicitas tuta sit, quid nobis defensores et excusatores eorum de Saguntinis pe-

¹ Liv. lib. xxvi.

reuntibus respondebunt, nisi quod de illo Regulo extincto? Hoc quippe interest, quod ille unus homo, hæc tota civitas, utriusque tamen interitus causa conservatio fidei fuit. Propter hanc enim ad hostes et redire ille voluit, et noluit ista transire. Conservata ergo provocat deorum iram fides? an possunt et diis propitiis, perire non solum quique homines, verumetiam integræ civitates? Utrum volunt, eligant. Si enim fidei servatæ irascuntur illi dii, quærant perfidos a quibus colantur. Si autem etiam illis propitiis multis gravibusque cruciatibus afflicti, interire homines civitatesque possunt, nullo fructu felicitatis hujus coluntur. Desinant igitur succensere, qui sacris deorum suorum perditis se infelices esse factos putant. Possent enim, illis non solum manentibus, verumetiam faventibus, non sicut modo de miseria murmurare, sed sicut tunc Regulus et Saguntini excruciatii horribiliter etiam penitus interire.

~~~~~

CAPUT XXI.

Quam ingrata fuerit romana civitas Scipioni liberatori suo, et in quibus moribus egerit, quando eam Sallustius optimam fuisse describit.

PORRO inter secundum et postremum bellum carthaginense, quando Sallustius optimis moribus et maxima concordia dixit egisse Romanos, (multa enim prætereo, suscepti operis modum cogitans,) eodem ergo ipso tempore morum optimorum maximæque concordæ, Scipio (Scipio Africanus major) ille Romæ Italiaeque liberator, ejusdemque belli punici secundi tam horrendi, tam exitiosi, tam periculosi præclarus mirabilisque confector, victor

Annibalis domitorque Carthaginis, cujus ab adolescentia vita describitur diis dedita templisque nutrita¹, inimicorum accusationibus cessit², carensque patria, quam sua virtute salvam et liberam reddidit, in oppido Linternensi egit reliquam complevitque vitam, post insignem suum triumphum nullo illius urbis captus desiderio, ita ut jussisse perhibeatur, ne saltem mortuo in ingrata patria funus fieret. Deinde tunc primum per Cneum Manlium proconsulem de Gallogræcis triumphantem, asiatica luxuria Romam omni hoste pejor irrepsit.³ Tunc enim primum lecti ærati, et pretiosa stragula visa perhibentur: tunc inductæ in convivia psaltriæ, et alia licentiosa nequitia. Sed nunc de his malis, quæ intolerabiliter homines patiuntur, non de his, quæ libenter faciunt, dicere institui. Unde illud magis quod de Scipione commemoravi, quod cedens inimicis extra patriam, quam liberavit, mortuus est, ad præsentem pertinet disputationem, quod ei romana numina, a quorum templis avertit Annibalem, non reddiderunt vicem, quæ propter istam tantummodo coluntur felicitatem. Sed quia Sallustius eo tempore ibi dixit mores optimos fuisse, propterea hoc de asiana luxuria commemorandum putavi, ut intelligatur etiam illud a Sallustio in comparatione aliorum temporum dictum, quibus temporibus pejores utique in gravissimis discordiis mores fuerunt. Nam tunc, id est, inter secundum et postremum bellum carthaginense, lata est etiam illa lex Voconia⁴, ne quis hæredem foeminam faceret, nec unicam filiam. Qua lege quid iniquius dici aut cogitari possit, ignoro. Verumtamen toto illo intervallo duorum bellorum punicorum tolerabilior infelicitas fuit. Bellis tantummodo foris conterebatur exercitus, sed victoriis consolabatur:

¹ Livius lib. xxvi. — ² Id. lib. xxxviii. — ³ Id. lib. xxxix. — ⁴ Lex a Q. Voconio lata. Liv. lib. xlii.

domi autem nullæ, sicut alias, discordiæ sæviebant. Sed ultimo bello punico uno impetu alterius Scipionis (Africanus minor), qui ob hoc etiam ipse Africani cognomen invenit, æmula imperii romani ab stirpe deleta est: ac deinde tantis malorum aggeribus oppressa romana respublica, ut prosperitate ac securitate rerum, unde nimium corruptis moribus mala illa congesta sunt, plus nocuisse monstretur tam cito eversa, quam prius nocuerat tam diu adversa Carthago. Hoc toto tempore usque ad Cæsarem Augustum, qui videtur non adhuc vel ipsorum opinione gloriosam, sed contentiosam et exitiosam et plane jam enervem ac languidam libertatem omni modo extorsisse Romanis, et ad regale arbitrium cuncta revocasse, et quasi morbida vetustate collapsam veluti instaurasse ac renovasse rempublicam; toto ergo isto tempore, omitto ex aliis atque aliis causis etiam atque etiam bellicas clades, et numantinum fœdus horrenda ignominia maculosum: volaverant enim pulli de cavea, et Mancino consuli, ut aiunt, augurium malum fecerant; quasi per tot annos, quibus illa exigua civitas romanum circumsessa exercitum afflixerat, ipsique romanæ reipublicæ terrori esse jam coeperat, alii contra eam malo augurio processerint.

CAPUT XXII.

De Mithridatis edicto, quo omnes cives Romanos, qui intra Asiam invenirentur, jussit occidi.

SED hæc, inquam, omitto, quamvis illud nequaquam tacuerim, quod Mithridates rex Asiæ ubique in Asia peregrinantes cives romanos, atque innumerabili copia suis

negotiis intentos uno die occidi jussit¹: et factum est. Quam illa miserabilis rerum facies erat, subito quemque ubicumque fuisset inventus, in agro, in via, in oppido, in domo, in vico, in foro, in templo, in lecto, in convivio, inopinate atque impie fuisse trucidatum? Quis gemitus morientium? quæ lacrymæ spectantium, fortasse etiam ferientium fuerunt? Quam dura necessitas hospitem, non solum videndi nefarias illas cædes domi suæ, verumetiam perpetrandi, ab illa blanda comitate humanitatis repente mutatis vultibus ad hostile negotium in pace peragendum, mutuis dicam omnino vulneribus, cum percussus in corpore, et percussor in animo feriretur? Num et isti omnes auguria contempserant? Num deos et domesticos et publicos, cum de sedibus suis ad illam irremeabilem peregrinationem profecti sunt, quos consulerent, non habebant? Hoc si ita est, non habent cur isti in hac causa de nostris temporibus conquerantur. Olim Romani hæc vana contemnant. Si autem consuluerunt, respondeatur quid ista profuerunt, quando per humanas duntaxat leges, nemine prohibente, licuerunt.

CAPUT XXIII.

De interioribus malis, quibus romana respublica exagitata est, præcedente prodigio, quod in rabie omnium animalium, quæ hominibus serviunt, fuit.

SED jam illa mala breviter, quantum possumus, commemoremus, quæ quanto interiora, tanto miseriora extiterunt: discordiæ civiles, vel potius inciviles; nec jam se-

¹ Livius lib. LXXVIII.

ditiones, sed etiam ipsa bella urbana, ubi tantus sanguis effusus est, ubi partium studia, non concionum dissensionibus variisque vocibus in alterutrum, sed plane jam ferro armisque sæviebant: bella socialia, bella servilia, bella civilia quantum romanum cruorem fuderunt, quantam Italiae vastationem desertionemque fecerunt? Namque antea quam se adversus Romam sociale Latium commoveret, cuncta animalia humanis usibus subdita, canes, equi, asini, boves, et quæque alia pecora sub hominum dominio fuerunt, subito efferata et domesticæ lenitatis oblita, relictis tectis, libera vagabantur, et omnem non solum aliorum, verumetiam dominorum aversabantur accessum, non sine exitio vel periculo audentis, si quis de proximo urgeret¹. Quanti mali signum fuit, si hoc signum fuit, quod tantum malum fuit, si etiam signum non fuit? Hoc si nostris temporibus accidisset, rabidiores istos quam illi sua animalia pateremur.

CAPUT XXIV.

De discordia civili, quam gracchiæ seditiones excitaverunt.

INITIUM autem civilium bellorum fuit, seditiones Gracchorum agrariis legibus excitatæ. Volebant enim agros populo dividere, quos nobilitas perperam possidebat. Sed tam vetustam iniquitatem audere convellere, periculosissimum; imo vero, ut ipsa res docuit, perniciosissimum fuit. Quæ funera facta sunt, cum prior (Tiberius Gracchus) occisus est²? quæ etiam, cum alius frater ejus non longo

¹ Julius Obsequens *de prodigiis*. Orosius lib. v. — ² Vide supra lib. II, c. 21

interposito tempore? Neque enim legibus et ordine potestatum, sed turbis armorumque conflictibus nobiles ignobilesque necabantur. Post Gracchi alterius (Caii Gracchi) interfectionem, Lucius Opimius consul, qui adversus eum intra Urbem arma commoverat, eoque cum sociis oppresso et extincto, ingentem civium stragem fecerat, cum quæstionem haberet jam judiciaria inquisitione cæteros persequens, tria millia hominum occidisse perhibetur. Ex quo intelligi potest, quantam multitudinem mortium habere potuerit turbidus conflictus armorum, quando tantam habuit judiciorum velut examinata cognitio. Percussor Gracchi ipsius caput quantum grave erat, tanto auri pondere consuli vendidit. Hæc enim pactio cædem præcesserat¹. In qua etiam occisus est cum liberis Marcus Fulvius consularis.

CAPUT XXV.

De æde Concordiæ ex senatus-consulto in loco seditionum et cædium condita.

ELEGANTI sane senatus-consulto eo ipso loco, ubi funereus tumultus ille commissus est, ubi tot cives ordinis cujusque ceciderunt, ædes Concordiæ facta est, ut Gracchorum poenæ testis concionantium oculos feriret, memoriamque compungeret. Sed hoc quid aliud fuit, quam irrisio deorum, illi deæ templum construere, quæ si esset in civitate, non tantis dissensionibus dilacerata corrueret? Nisi forte sceleris hujus rea Concordia, quia deseruerat animos civium, meruit in illa æde tanquam in

¹ Plutarch. in Gracchis.

carcere includi. Cur enim, si rebus gestis congruere voverunt, non ibi potius ædem Discordiæ fabricaverunt? An ulla ratio redditur, cur Concordia dea sit, et Discordia dea non sit, ut, secundum Labeonis distinctionem, bona sit ista, illa vero mala? Nec ipse aliud secutus videtur, quam quod advertit Romæ etiam Febri, sicut Saluti, templum constitutum. Eo igitur modo non tantum Concordiæ, verumetiam Discordiæ constitui debuit. Periculose itaque Romani tam mala dea irata vivere voverunt, nec trojanum excidium recoluerunt originem ab ejus offensione sumpsisse. Ipsa quippe quia inter deos non fuerat invitata, trium dearum litem aurei mali suppositione commenta est: unde rixa numinum, et Venus victrix, et rapta Helena, et Troja deleta. Quapropter, si forte indignata quod inter deos in Urbe nullum templum habere meruit, ideo jam turbabat tantis tumultibus civitatem, quanto atrocius potuit irritari, cum in loco illius cædis, hoc est, in loco sui operis adversariæ suæ constitutam ædem videret? Hæc vana ridentibus nobis illi docti sapientesque stomachantur, et tamen numinum bonorum malorumque cultores de hac quæstione Concordiæ Discordiæque non exeunt, sive prætermiserint harum dearum cultum, eisque Febrem Bellonamque prætulerint, quibus antiqua fana fecerunt; sive et istas coluerint, cum sic eos, discedente Concordia, Discordia sæviens usque ad civilia bella perduxerit.

CAPUT XXVI.

De diversis generibus belli, quæ post conditam ædem Concordiæ sunt secuta.

PRÆCLARUM vero seditionibus obstaculum, ædem Concordiæ testem cædis suppliciique Gracchorum concionantibus opponendam putarunt. Quantum ex hoc profecerint, indicant secuta pejora. Laborarunt enim deinceps concionatores, non exemplum devitare Gracchorum, sed superare propositum, Lucius Saturninus tribunus plebis, et Caius Servilius prætor, et multo post Marcus Drusus, quorum omnium seditionibus cædes primo jam tunc gravissimæ, deinde socialia bella exarserunt: quibus Italia vehementer afflicta, et ad vastitatem mirabilem desertionemque perducta est. Bellum deinde servile successit, et bella civilia: in quibus quæ prælia commissa sunt, quid sanguinis fusum? ut omnes fere italæ gentes, quibus romanum maxime præpollebat imperium, tanquam sæva barbaries domarentur. Jam ex paucissimis, hoc est, minus quam septuaginta gladiatoribus quemadmodum bellum servile contractum sit, ad quantum numerum et quam acrem ferocemque pervenerit: quos ille numerus imperatores populi romani superavit: quas et quomodo civitates regionesque vastaverit, vix qui historiam conscripserunt, satis explicare potuerunt. Neque id solum fuit servile bellum; sed et macedoniam provinciam prius servitia depopulata sunt, et deinde Siciliam oramque maritimam. Quanta etiam et quam horrenda commiserint